

ترور شخصیت فضل بن شاذان، نقش تبلیغات در تخریب چهره‌های اجتماعی

مهلا خانی مزرعه عسکری^۱

چکیده

این پژوهش به بررسی تأثیر تبلیغات در ترور شخصیت فضل بن شاذان، دانشمند برجسته شیعه در قرن سوم هجری، پرداخت. در آن دوره، نیشابور مرکز تضارب آرای فرقه‌های متعارض بود و شیعیان تحت فشارهای سیاسی و عقیدتی قرار داشتند. فضل بن شاذان با تکیه بر دانش گسترده اسلامی و آثار متعدد خود، به مقابله با فرقه‌های انحرافی مانند صوفیه و غالیان پرداخت. حکومت عباسی برای تضعیف جریان‌های شیعی، از تبلیغات مسموم و جعل احادیث برای تخریب چهره او استفاده کرد. روش تحقیق این مطالعه، کتابخانه‌ای با رویکرد توصیفی-تحلیلی بود که داده‌ها پس از گردآوری، طبقه‌بندی و تحلیل شدند. نتایج نشان داد که فضل بن شاذان به‌رغم فشارهای حکومتی و شایعات دشمنان، با نگارش ردیه‌های مستدل و دفاع از مکتب اهل‌بیت(ع)، نقش مؤثری در حفظ هویت شیعی ایفا کرد.

کلیدواژه‌ها: تبلیغات، ترور شخصیت، فضل بن شاذان، فرقه‌های انحرافی، نیشابور

^۱ طلبه سطح دو، مدرسه علمیه حضرت زینب کبری(س)، پست الکترونیکی: mahla.khani5794@gmail.com

تبلیغات علیه شخصیت‌های بزرگ تاریخی همواره مورد توجه محققان بوده است. در این میان، تبلیغات و رسانه‌های آن دوران نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به افکار عمومی و تضعیف چهره‌های تأثیرگذار ایفا می‌کردند. فضل بن شاذان به عنوان یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های تاریخ اسلام، به دلیل فعالیت‌های علمی، اجتماعی و دینی گسترده، همواره در کانون توجه قرار داشت. این عالم برجسته شیعی که به عنوان محدث، متکلم و فقیه امامی شناخته می‌شد، با موضع‌گیری صریح در برابر فرقه‌های انحرافی و مکاتب فکری بیگانه، مخالفان بسیاری را علیه خود برانگیخت.

جایگاه علمی و نفوذ اجتماعی فضل بن شاذان در جامعه اسلامی آن روزگار، موجب شد تا مخالفان با ابزارهای مختلفی از جمله جعل احادیث و انتشار اکاذیب به تخریب شخصیت او بپردازند. نمونه بارز این اقدامات، جعل نامه‌ای منسوب به امام حسن عسکری (ع) بود که با هدف منزوی کردن او در میان شیعیان صورت گرفت. اگرچه امام عسکری (ع) به دفاع از وی پرداخته و دروغین بودن این نسبت‌ها را تأیید کردند، اما فشارهای سیاسی و تبلیغاتی علیه این دانشمند شیعی در دوران امامت امام حسن عسکری (ع) به اوج خود رسید.

این پژوهش با تمرکز بر فضای فکری-سیاسی نیشابور که مرکز اصلی فعالیت‌های فضل بن شاذان بود، به بررسی سازوکارهای تبلیغاتی و تأثیر آن‌ها در ترور شخصیت این عالم بزرگ می‌پردازد. نکته حائز اهمیت آن است که تاکنون مطالعه جامعی درباره ترور شخصیت فضل بن شاذان و نقش تبلیغات در این فرآیند صورت نگرفته است.

بررسی نظام‌مند منابع علمی نشان داد هرچند مطالعه‌ای با عنوان دقیق «ترور شخصیت فضل بن شاذان: نقش تبلیغات در تخریب چهره‌های اجتماعی» وجود ندارد، اما پژوهش‌های متعددی به صورت فرعی به این ارتباط پرداخته‌اند، از جمله:

۱- نوروزی و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تعیین تأثیر فرقه‌گرایی در سازمان بر ترور شخصیت کارکنان سازمانی» به این نتایج دست یافتند که فرقه‌گرایی سازمانی تأثیر مثبت و معناداری بر بی‌حسی سازمانی کارکنان دارد و این بی‌حسی سازمانی به نوبه خود بر ترور شخصیت کارکنان تأثیرگذار است. تفاوت پژوهش حاضر با این مطالعه در آن است که در حالی که تحقیق مذکور به شخصیت‌های سازمانی و فرقه‌گرایی پرداخته، این پژوهش بر یک شخصیت تاریخی و جریان‌های رسانه‌ای معاصر متمرکز است.

۲- صیامیان و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «ضرورت آسیب‌شناسی ترور شخصیت در سال حماسه سیاسی و حماسه اقتصادی» نشان دادند که شناخت عوامل ترور شخصیت با تأکید بر آموزه‌های قرآنی می‌تواند در مقابله با دشمنان داخلی و خارجی مؤثر باشد. وجه تمایز پژوهش

حاضر با این مطالعه در تمرکز بر جنبه‌های مخرب تبلیغات است، در حالی که مطالعات پیشین عمدتاً بر جنبه‌های مثبت و سودمند تبلیغات تأکید داشته‌اند.

۳- شیروودی (۱۳۸۸) در مقاله «اسلام و مسئله ترور» که در فصلنامه رواق اندیشه (شماره ۱۷) منتشر شده، به بررسی پرسش‌های مختلف درباره ترور پرداخته است. تفاوت پژوهش حاضر با این کار در آن است که به صورت خاص به موضوع تخریب و ترور شخصیت فضل بن شاذان و تأثیر تبلیغات رسانه‌ای در این فرآیند می‌پردازد.

۴- رهبر (۱۳۹۲) در مقاله «جنگ روانی و ترور شخصیت‌ها» که در مجله پاسدار اسلام منتشر شد، به بررسی ابزارهای ترور شخصیت پرداخته است. وجه تمایز پژوهش حاضر با این مقاله در تمرکز ویژه بر نقش تبلیغات رسانه‌ای با محوریت شخصیت فضل بن شاذان است.

تبلیغات تخریبی همواره با تظاهر به همراهی و دوستی با مردم آغاز می‌شود تا بتواند عواطف آن‌ها را تحت تأثیر قرار دهد. این روش‌ها که شامل ایجاد نفرت، دشمنی، سوگندهای دروغین، حمله به ویژگی‌های شخصیتی رقبای، تحقیر و بزرگ‌نمایی کاذب می‌شود، مختص به عصر حاضر نیست. حتی در دوران معاویه نیز چنین تکنیک‌هایی برای تخریب شخصیت فضل بن شاذان به کار گرفته می‌شد که اقدامی شرم‌آور محسوب می‌شد.

این پژوهش با محوریت بررسی تأثیر تبلیغات در ترور شخصیت‌های مهم تاریخی، به ویژه فضل بن شاذان، انجام شده است. با وجود مطالعات متعدد درباره ترور شخصیت، جایگاه فضل بن شاذان در این حوزه کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این در حالی است که نقش تبلیغات در تخریب چهره‌های تأثیرگذار در تمامی عرصه‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از این رو، این تحقیق بر آن است تا بخشی از ترور شخصیتی این عالم بزرگ را مورد واکاوی قرار دهد.

در جوامع مختلف، افراد شایسته و خدمتگزار بسیاری در دستگاه‌های حکومتی فعالیت دارند که با وجود خدمات ارزشمندشان، هدف حملات تبلیغاتی و ترور شخصیتی قرار می‌گیرند. این پژوهش به دنبال بررسی سازوکارهای تبلیغاتی تخریب‌کننده و تأثیر آن‌ها بر شخصیت فضل بن شاذان به عنوان یکی از برجسته‌ترین چهره‌های علمی عصر امام حسن عسکری (ع) است.

این مطالعه با روش کتابخانه‌ای انجام شده و از لحاظ پردازش داده‌ها، توصیفی-تحلیلی است. اطلاعات پس از جمع‌آوری، دسته‌بندی و سازماندهی منطقی شده‌اند و در نهایت مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. این پژوهش دو هدف اصلی را دنبال می‌کند: نخست، ارتقای سطح شناخت جامعه نسبت به جایگاه تاریخی و علمی فضل بن شاذان، و دوم، معرفی و تحلیل شخصیت این عالم برجسته به عنوان یکی از چهره‌های تأثیرگذار در عصر امام حسن عسکری (ع).

زندگی نامه فضل بن شاذان

اطلاعات دقیق و جامعی از زندگی فضل بن شاذان در دسترس نیست. بر اساس منابع تاریخی، نسب وی به قبیله عرب آزد می‌رسید. پدرش، شاذان بن خلیل، از محدثان برجسته امامیه محسوب می‌شد (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۰۶). ابن شاذان پس از تکمیل تحصیلات خود در عراق، به نیشابور بازگشت (طوسی، ج ۲، ص ۱۹۷). در دوران حکومت عبدالله بن طاهر بر خراسان (۲۳۰-۲۱۴ق)، به دلیل گرایش‌های شیعی از نیشابور تبعید شد (کشی، ۱۳۴۸ش، ص ۸۱۷). برخی منابع از حضور او در بیهق در سال‌های پایانی عمر خبر داده‌اند (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ق، ص ۱۲۴). سرانجام این عالم بزرگ در اواخر سال ۲۵۹ق بیمار شد و در اوایل سال ۲۶۰ق درگذشت. آرامگاه وی در نیشابور واقع شده است (حموی، ۱۹۹۵م، ج ۵، ص ۳۳۱).

شخصیت علمی فضل بن شاذان

نتایج پژوهش نشان می‌دهد فضل بن شاذان، عالمی فقیه و پایبند به اصول بود که تا واپسین لحظات عمر در برابر مشکلات مقاومت کرد و با دفاع از عقاید خویش و حمایت از امامان معاصر خود، عاقبت به خیر شد (کلینی، ۱۳۹۱ق، ج ۱، ص ۵۲). تألیف حدود ۱۸۰ کتاب در دفاع از مکتب تشیع توسط وی، گواهی بر این مدعاست که جهاد قلمی می‌تواند روشی مؤثر برای دفاع از عقاید باشد (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۶، ص ۱۲۷).

فضل بن شاذان به عنوان چهره‌ای علمی و مبارز در تاریخ تشیع، نمونه بارز مقاومت در برابر فشارهای سیاسی و تبلیغاتی است. فعالیت‌های گسترده علمی او با تألیف ۱۸۰ کتاب، نشانگر عمق بینش و پایبندی او به دفاع از مکتب اهل بیت (ع) است. تبعید و آزارهای سیاسی که متحمل شد، نه تنها از تأثیرگذاری او نکاست، بلکه بر عظمت شخصیت علمی و استواری عقیدتی او صحنه گذاشت. سرانجام، زندگی پربار و مبارزات قلمی فضل بن شاذان الگویی روشن از نقش عالمان شیعه در حفظ و ترویج معارف ناب اسلامی ارائه می‌دهد.

ارتباط فضل بن شاذان با ائمه (ع)

فضل بن شاذان نیشابوری از برجسته‌ترین فقها و متکلمان امامی در قرن سوم هجری بود که روابط نزدیکی با ائمه معصومین (ع) داشت. وی به عنوان یکی از اصحاب ویژه امام هادی (ع) و امام حسن عسکری (ع) شناخته می‌شد و به احتمال قوی با امام جواد (ع) نیز مرتبط بوده است.

درباره ارتباط وی با امام رضا (ع) میان محققان اختلاف نظر وجود دارد؛ عده‌ای این ملاقات را منتفی می‌دانند، در حالی که گروه دیگری آن را محتمل می‌شمرند. در دوران امامت امام حسن عسکری (ع)، ابن شاذان به عنوان یکی از معتبرترین علمای امامی خراسان شناخته می‌شد و اگرچه به دلیل شرایط خاص سیاسی آن دوره، ارتباطش با امام (ع) به صورت غیرمستقیم و دورادور بود، ولی همواره مورد تأیید و اعتماد ائمه (ع) قرار داشت.

ارتباط فضل بن شاذان با امام رضا(ع)

در مورد ارتباط فضل بن شاذان با امام رضا(ع) میان محققان اختلاف نظر وجود دارد(طوسی، ۱۳۸۰ق، ج ۱، ص ۳۹۵). محمدباقر بهبودی معتقد است فضل بن شاذان با امام رضا(ع) ملاقات نداشته و در نتیجه، احادیثی که شیخ صدوق از او نقل کرده است، فاقد اعتبار می‌باشد(بهبودی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۵-۱۲۳). در مقابل، مهدی بیات مختاری در دو اثر خود با عنوان «دیدار فضل بن شاذان با امام رضا(ع): نقدی بر معرفه الحدیث» و «خورشید شرق در سده سوم: فضل بن شاذان نیشابوری» به تفصیل به اثبات این ملاقات پرداخته و اعتبار احادیث نقل شده توسط فضل بن شاذان را تأیید نموده است.(مختاری، ص ۴۵). صرف نظر از این اختلاف نظر، تردیدی در ارتباط نزدیک فضل بن شاذان با امام هادی(ع) و امام حسن عسکری(ع) وجود ندارد. او به عنوان یکی از اصحاب برجسته این دو امام بزرگوار شناخته می‌شد.(نجاشی، ص ۳۰۷).

این اختلاف نظر تاریخی درباره ارتباط فضل بن شاذان با امام رضا(ع) نشان‌دهنده دو رویکرد متفاوت در بررسی اسناد روایی است: رویکرد احتیاط‌آمیز بهبودی که بر اساس نبود شواهد قطعی، این ارتباط را رد می‌کند، و رویکرد تحلیلی‌تر بیات مختاری که با بررسی بستر تاریخی و تحلیل محتوایی روایات، این ارتباط را محتمل می‌داند. نکته حائز اهمیت، اجماع منابع بر ارتباط مستحکم فضل با امام هادی(ع) و امام عسکری(ع) است که نشان‌دهنده جایگاه ویژه وی در میان اصحاب ائمه(ع) می‌باشد.

ارتباط فضل بن شاذان با امام هادی(ع) و امام جواد(ع)

شیخ طوسی در کتاب رجال خود، فضل بن شاذان را در زمره اصحاب امام هادی(ع) ذکر کرده است(طوسی، ج ۱، ص ۴۲۰). با توجه به حضور وی در عراق در ربع اول قرن سوم هجری، احتمال ارتباط مستقیم او با امام جواد(ع) و امام هادی(ع) بسیار قوی به نظر می‌رسد(نجاشی، ص ۳۰۶). فضل بن شاذان با ارتباط نزدیک با امام هادی(ع) و احتمالاً امام جواد(ع)، به چهره‌ای علمی و معتمد در میان شیعیان تبدیل شد. این ارتباط موجب رشد فکری او گردید و جایگاهش را به عنوان محدثی دقیق و مدافع مکتب اهل بیت(ع) در خراسان تثبیت کرد.

ارتباط فضل بن شاذان با امام حسن عسکری(ع)

فضل بن شاذان در عصر امام حسن عسکری(ع) به عنوان یکی از برجسته‌ترین علمای امامی خراسان شناخته می‌شد.(کشی، ص ۸۱۷). منابع تاریخی درباره نوع ارتباط او با امام(ع) دو دسته روایت نقل کرده‌اند: دسته‌ای حاکی از عتاب و نکوهش، و دسته دیگر مشتمل بر مدح و ترحم امام(ع) نسبت به وی است.(طوسی، ج ۲، ص ۵۴۳). با وجود محدودیت‌های سیاسی حاکم بر ارتباط مستقیم، امام حسن عسکری(ع) با تأیید برخی تألیفات فضل بن شاذان و توصیف مثبت از وی، جایگاه علمی او را تصدیق نمودند.(نجاشی، ص ۳۰۷).

د) تضاد با فقه‌های وابسته به حکومت

فقه‌های وابسته به حکومت عباسی، که از حمایت مالی و سیاسی برخوردار بودند (وسائل الشیعه، ج ۲۷). بنابراین می‌توان بیان کرد که با انتشار فتواهای مخالف اندیشه‌های شیعی، سعی در حذف چهره‌های مستقل مانند فضل داشتند.

ه) منازعات درون فرقه‌ای شیعه

حتی در میان شیعیان، برخی غلات یا فرقه‌های منشعب (مانند فطحیه) که مورد انتقاد فضل بودند (کلینی، ج ۱، ص ۲۳). بنابراین می‌توان بیان کرد که با جعل روایات یا شایعات، سعی در تخریب او داشتند.

و) رقابت بر سر تألیفات

فضل با تألیف ۱۸۰ کتاب در فقه، کلام، و حدیث، به چهره‌ای بی‌بدیل تبدیل شد (شیخ صدوق، ج ۱، ص ۲۷۳). بنابراین می‌توان بیان کرد که این حجم از آثار، موجب حسادت عالمانی شد که حمایت حکومتی داشتند ولی نتوانسته بودند چنین میراثی بیافرینند.

رقابت‌های علمی و دینی علیه فضل بن شاذان از سوی فرقه‌های کلامی (مانند معتزله و خوارج)، راویان حسود، فقه‌های وابسته به حکومت عباسی و حتی گروه‌های درون فرقه‌ای شیعه شکل گرفت. این رقابت‌ها ناشی از اختلافات عقیدتی، حسادت علمی و رقابت بر نفوذ در حوزه‌های دینی بود. فضل با تألیفات پرشمار و تربیت شاگردان برجسته، جایگاهی بی‌همتا یافت که مخالفان را به جعل روایات، تضعیف اسناد و شایعه‌پراکنی واداشت. با این حال، استقلال فکری و آثار ماندگار او، بی‌اساسی این رقابت‌ها را آشکار ساخت.

نتیجه گیری

این پژوهش به بررسی نقش تبلیغات در ترور شخصیت فضل بن شاذان، عالم برجسته شیعه در قرن سوم هجری، پرداخت. فضل بن شاذان با دانش گسترده و تألیف حدود ۱۸۰ کتاب، به عنوان مدافع مکتب اهل بیت (ع) و منتقد فرقه‌های انحرافی، همواره مورد حسادت و مخالفت دشمنان قرار داشت. حکومت عباسی و گروه‌های رقیب با ابزارهایی چون جعل احادیث، انتشار شایعات، فشارهای سیاسی، و تبعید، تلاش کردند تا چهره علمی و اجتماعی او را تخریب کنند. یافته‌های کلیدی پژوهش به شرح ذیل می‌باشد:

۱. جعل احادیث:

مخالفان با نسبت دادن روایات دروغین به فضل بن شاذان، سعی در بی‌اعتبار کردن او داشتند. این اقدامات ناشی از حسادت به جایگاه علمی و نفوذ اجتماعی او بود.

۲. فشارهای حکومتی:

حاکمان عباسی با تبعید، تفتیش عقاید، و کنترل آثار قلمی او، تلاش کردند تا فعالیت‌هایش را محدود کنند.

۳. مقاومت و تدبیر:

فضل بن شاذان با پاسخ‌های هوشمندانه، تقیه، و ادامه تألیفات، نه تنها تسلیم نشد، بلکه میراثی ماندگار از خود به جای گذاشت.

۴. تأیید ائمه (ع):

حمایت امام حسن عسکری (ع) و دیگر ائمه از فضل بن شاذان، نشان‌دهنده جایگاه والای او در دفاع از معارف ناب شیعی بود.

ترور شخصیت فضل بن شاذان نمونه‌ای تاریخی از مبارزه عالمان شیعه در برابر تبلیغات مسموم و فشارهای سیاسی است. این مطالعه نشان می‌دهد که حتی در سخت‌ترین شرایط، مقاومت علمی و پایبندی به اصول می‌تواند مانع از تحریف حقایق شود. فضل بن شاذان به‌عنوان الگویی از استواری عقیدتی و جهاد قلمی، نقش مؤثری در حفظ هویت شیعی ایفا کرد و درس‌هایی ارزشمند برای جوامع امروزی به همراه دارد. این پژوهش گامی در جهت شناخت عمیق‌تر نقش تبلیغات در تخریب چهره‌های تأثیرگذار و اهمیت دفاع از حقایق تاریخی است.

پیشنهادهایی برای تحقیقات آینده:

- انجام مطالعات بیشتر درباره سازوکارهای تبلیغات تخریبی در تاریخ اسلام.
- بررسی تطبیقی روش‌های مقابله با ترور شخصیت در دوران معاصر و گذشته.
- معرفی چهره‌هایی مانند فضل بن شاذان به عنوان الگوهای مقاومت علمی و اخلاقی.

فهرست منابع

کتاب‌ها:

۱. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳)، الذریعه الى تصانیف الشیعه، چاپ علی نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت: دار الاضواء.
۲. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، ۱۳۷۹ ق/ ۱۹۵۹ م.
۳. ابن بابویه، محمد، عیون الاخبار، نجف، ۱۳۹۰ ق.
۴. ابن ابی حاتم رازی، ابومحمد عبدالرحمن (۱۳۷۲)، الجرح والتعديل، حیدرآباد دکن: مجلس دائرة المعارف العثمانیة، چاپ اول، چاپ افست بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۵. ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۵-۱۳۸۶)، الكامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر، چاپ افست ۱۳۹۹-۱۴۰۲.
۶. ابن اعثم کوفی، ابومحمد احمد (۱۴۱۱)، الفتوح، تحقیق علی شیری، بیروت: دار الاضواء، چاپ اول.
۷. ابن تیمیة حرانی، ابوالعباس احمد بن عبدالحلیم (۱۴۰۶)، منهاج السنه النبویه، تحقیق محمد رشاد سالم، بی جا: مؤسسه القرطبه، چاپ اول.
۸. ابن جوزی قرشی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی (۱۴۰۰)، فضائل القدس، به کوشش جبرائیل سلیمان جبور، بیروت: دار الآفاق الجدیدة.
۹. احمد نجاشی، الرجال، ج ۱، ص ۳۷، به کوشش موسی زنجانی، قم، ۱۴۰۷ ق.
۱۰. استرآبادی، شرف الدین، تأویل الآیات، قم، ۱۴۰۷ ق.
۱۱. الايضاح، منسوب به ابن شاذان، به کوشش جلال الدین محدث، تهران، ۱۳۵۱ ش.
۱۲. بحر العلوم، محمد مهدی، الرجال، تهران، ۱۳۶۳ ق.
۱۳. برقی، احمد، الرجال، تهران، ۱۳۴۲ ش.
۱۴. جعفر سبحانی، دورنمایی از زندگانی پیشوایان اسلام، زمستان ۱۳۶۳، موسسه خدمات فرهنگی و آموزشی سجاد.
۱۵. حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۴۲۸ ق)، امام شناسی، ج ۱۱، نشر علامه طباطبائی، مشهد.
۱۶. حموی، یاقوت (۱۳۸۳)، معجم البلدان، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
۱۷. خلجی، محمد تقی (۱۳۸۷)، پاسداران وحی، نشر مرکز فقهی ائمه اطهار، قم.
۱۸. سید مرتضی، علی، الشافی، ایران، ۱۳۰۱ ق.

۱۹. رجال النجاشی، نجاشی، احمد بن علی، تحقیق: شبیری زنجانی، موسی، جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۳۶۵ ه. ش.

پایان نامه‌ها:

۲۰. احمدی، سید محمد (۱۳۹۵)، بررسی تطبیقی آراء کلامی فضل بن شاذان و شیخ مفید، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، استاد راهنما: محسن غروی‌پان.
۲۱. پورحسینی، زهرا (۱۴۰۰)، تحلیل تاریخی روایات فضل بن شاذان در کتاب العلل، پایان نامه دکتری، دانشگاه قم، استاد راهنما: علی اکبر رشاد.
۲۲. رضایی، مرتضی (۱۳۹۸)، جایگاه عقل در اندیشه‌های حدیثی فضل بن شاذان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، استاد راهنما: محمد کاظم رحمان ستایش.
۲۳. علی‌زاده، فاطمه (۱۳۹۷)، مقایسه روش‌های رجالی نجاشی و فضل بن شاذان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، استاد راهنما: سید محمد حسین مدرسی.
۲۴. موسوی، سید حسین (۱۴۰۱)، نقش فضل بن شاذان در گسترش حدیث شیعه در خراسان، پایان نامه دکتری، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، استاد راهنما: محمود مروارید.

مقاله‌ها:

۲۵. امیری، محمد (۱۳۹۶)، تحلیل روایات فضل بن شاذان در باب امامت، فصلنامه علمی-پژوهشی علوم حدیث، سال ۲۲، شماره ۳، صص ۴۵-۶۸.
۲۶. حسینی، سید علی (۱۴۰۲)، نقش فضل بن شاذان در دفاع از تشیع در برابر زیدیه، مجله کلام اسلامی، دوره ۳۲، شماره ۱، صص ۱۲۰-۱۴۵.
۲۷. دهقانی، محمود (۱۳۹۹)، بررسی سندی روایات کتاب «العلل» فضل بن شاذان، دو فصلنامه مطالعات حدیثی، سال ۱۱، شماره ۲، صص ۷۵-۹۸.
۲۸. زارعی، زینب (۱۴۰۰)، مقایسه آراء کلامی فضل بن شاذان و شیخ صدوق، پژوهشنامه مذاهب اسلامی، سال ۸، شماره ۱۵، صص ۳۳-۵۶.
۲۹. کریمی، احمد (۱۳۹۸)، جایگاه فضل بن شاذان در سلسله اسناد حدیثی شیعه، مجله پژوهش‌های تاریخی و حدیثی، سال ۵، شماره ۱۰، صص ۲۵-۴۸.
۳۰. مهدوی، سید محمد (۱۴۰۱)، «رویکردهای تربیتی در آثار فضل بن شاذان»، *نشریه مطالعات اسلامی تربیتی*، سال ۹، شماره ۱۸، صص ۹۱-۱۱۴.